

JUHÁSZ GÉZA:

TOLNAI LAJOS, a magyar irodalom mostohagyermeké

E tanulmány nem léphet fel átfogó Tolnai-tanulmány igényével, amely az író egész munkásságát felölelné, mert ilyen munkához az elengedhetetlenül szükséges forrásmunkák sem állnak rendelkezésre, sőt összes műveihez sem könnyű hozzájutni. E munka csak a jugoszláviai magyar középiskolák irodalomtanításának egy jelentős fogyatékoságát szeretné kiküszöbölni, vagy legalább hozzájárulni ennek kiküszöböléséhez. Célunk tulajdonképpen Tolnai Lajos »ébresztése«, a magyar társadalom — de elsősorban a magyar irodalom és irodalomtörténet — egyik komoly hibájának jóvátétele, adósságának megfizetése. Ady a maga korában Csokonait ébresztette, később pedig József Attila Ady kiközösítése ellen szállt síkra a következő szavakkal:

„Meghalt? Hát akkor miért ölik naponta
Szóval, tettel és hallgatással is?”

Tolnait is ölték már életében, főleg pedig halála óta és nem is annyira szóval és tettel, mint inkább hallgatással. Még hozzá olyan »jó eredménnyel«, hogy ma már alig tudnak róla valamit. Aki tud is, legfeljebb csak annyit, hogy »szerencsétlen lelki alkatú ember volt“ „becsvágyó, önérzetes és érzékeny lélek, de amellet ingerlékeny, kötekedő és megfélemlítő“. »... az emberi lélekben is csak a rútat, a visszataszítót figyeli meg élesen« stb. (Császár Elemér). A mi ébresztő munkánk ma, természetesen, összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint akár Ady, akár József Attila nemzedékéé volt, mert nekünk Tolnainak a magyar irodalomba való bevezetése körül nem kell elavult felfogású könyvkiadó vállalatokkal, vagy ilyen irodalmi fejedelmekkel csatáznunk, csak rá kell mutatnunk az értékre, csak le kell veregetnünk a majdnem százados port nehezen fellelhető műveiről s a jugoszláviai magyar iskolák nyomban hozzálátnak tüzetesebb megismertetéséhez. Hisszük, hogy a könyvkiadás sem marad tétlen.

I.

Mielőtt műveinek vizsgálásához fognánk, vizsgáljuk meg közelebbről Császár Elemérnek azt a megállapítását, amely szerint Tolnai csak rosszat lát és ábrázol, s ha valamely regényében van is jó ember, annak rajza »halvány, élettelen« s az ember a »legjobb esetben együgyű«. Ez a megállapítás nagyjában helytálló is volna, csak nem olyan értelemben, ahogyan ezt Császár felfogja — nem negatívuma ez Tolnai művészetének, hanem éppen pozitívuma, ami igen könnyen bizonyítható, ha Tolnai korát ismerjük s művei alapján elemezzük e korhoz való viszonyát.

1834 és 1902 között élt. A forradalomban való részvételéről nem beszélhetünk, mert mindössze 14-15 éves volt a forradalom idején, mégis elmondhatjuk, hogy a forradalom álláspontján állt s innen bírálta a forradalom utáni önkényuralmat s a kiegyezést. A forradalom bukása után igen rövid időre az

osztrák udvar mintha belátná, hogy bizonyos változtatások a haladás irányában elkerülhetetlenek, főleg a jobbágyfelszabadítás. Ebben a politikában azonban az arisztokráciára nem támaszkodhatott, hanem csak a polgárságra. Az uralomra kerülő nagypolgárság pedig épp oly ellensége volt minden szabadságmozgalomnak, akár az arisztokrácia, mert a dolgozó osztályok és a mezőgazdaság felett egyaránt korlátlan uralomra tört. Miután pedig a kormány élére Schwarzenberg került, megindul a feltétlen centralizáció politikája. Az osztrák udvar vágyáma az volt, hogy a német államok szövetségével egyesülve ezenbelül megragadja a vezető szerepet Pó oszországgal szemben. Ennek a célnak megfelelően hozzájárított Magyarország teljes beolváztatásához az egységes osztrák birodalomba, ami Magyarország politikai, gazdasági és nemzeti függetlenségének teljes megsemmisítését jelentette. Ekkor következnek a megtorló intézkedések egész sora. A házkutatások, vagyonekborzások, letartóztatások és kivégzések napirenden voltak. Mindehhez nem kellett egyéb egyegy jelentéktelen szabadságharcos emléknél, egy-két bíráló szónál, vagy a »rézcsákójú« zsoldárok és »beföldi renegátok« besúgásánál.

Ennek a politikának volt gazdasági téren természetesen velejárója az önálló magyar vámterület megszüntetése, ami bizonyos mértékben felendítette ugyan a mezőgazdasági kiviteit, de tönkretette a lassan fejlődő, fiatal magyar ipart, amely nem volt képes állni — tökehiány következtében — az évszázadokon át állami támogatással megerősített osztrák iparral való versenyt. Ausztriának ez a gazdasági és külpolitikája teljes csődöt mondott. A német államszövetség vezetőjének elnyerését Poroszország megakadályozza, a bajorok piacokért vívott harcában Oroszországgal találja magát szemben a végül a III. Napoleontól támogatott olasz egyesülési törekvésekkel szemben csatát vesztföldi csatájában. Ez végül is nyilvánvalóvá teszi az abszolutizmus tarthatatlanságát és a politikai irányváltás szükségességét. Ezután kb. 1860—67-ig a tárgyalások a magyar nemességgel és az osztrák udvar képviselői között rövidebb-hosszabb megszakításokkal majdnem állandóan folynak s a magyar vezető rétegek — politikai pártállásuktól függetlenül — egyaránt a kiegyezést, az »a kormány rendszer« visszaállítását kívánják, csak a kiegyezés bizonyos módosításaiban vannak ellentétek közöttük. Bármilyen felemás módon ment végbe a polgári átalakulás, a vezető rétegek általában elégedettek voltak vele, a volt jobbágyokat pedig nem kérdezte senki, hangjukat nem hallatta senki az egyezkedő asztaloknál. A jobbágyfelszabadítással u. i. csak azok nyertek, akiknek már egész vagy résztelkük volt. Ezek közül igen sokan megkétszereztek földjüket, míg a teleknélküli jobbágyok néha a falutól igen messze kis területet kaptak, amelyet nem egyszer egy icce borért vesztegettek el, mert igazuk sem volt, hogy megművelhessék. Legrosszabbul pedig a szellérség járt, amely teljesen üres kézzel lett szabadlá, sőt még azokat a jogait is elvesztette, amelyeket mint a jobbágyközség tagja élvezett (közös legelő, erdőhasználat).

Az uralkodó rétegek — mint ismeretes — ki is egyeztek az osztrák udvarral. Saját osztályuralmuk fenntartása érdekében elárulják az ország függetlenségét. Elárulják a legalapvetőbb nemzeti érdekeket, csakhogy ennek ellenében megtarthassák uralmukat az ország dolgozó főit és szabad kezet kapjanak a nemzetiségek elnyomásához. A politikai vezetésben továbbra is a »történelmi osztályok« maradnak túlsúlyban; a nagypolgársággal osztálykompromisszumra lépnek, amelyben ugyan folyton erősödik a polgári befolyás, de csak addig, hogy a kompromisszum egyensúlyát fel ne borítsa.

II.

To'nai a maga teljességében látta ezt a helyzetet és ábrázolta is, de nem félszeg módon, itt-ott elejtve egy-egy bíráló szót, hanem egész írói munkásságában e helyzetet visszásságát igyekezett a maga valóságában ábrázolni, az igazságot bátran és nyíltan kimondani, még akkor is, ha állása és legegységibb életfeltételei forogtak kockán. Ezért kellett tanári állásáról is lemondania, papi pályáját is ezért kénytelen elhagyni. Nem véletlen azonban az sem, hogy nemesi származását szinte megtagadja, amikor önkényesen elhagyja az armálist biztosító Hagymássy nevet s helyette az egyszerű To'nai nevet veszi fel. Ez M.kszáth szerint »még To'nainál is érthetőbb«. Pedig csak az »Eladó

birtokok«-at kell elolvasnunk, hogy ez egyáltalán ne legyen érthetetlen. Regé-nyeiben általában korának — hogy úgy mondjuk — egy-egy részletkérdését elemzi, pl. a szellemi életet a »Polgármester úr«-ban, a nemesség pusztulását az »Eladó birtokok«-ban, a közoktatás kérdéseit az »Oszlopbáró«-ban stb. A »Báróné ténsasszony«-ban azonban majdnem egész korának átfogó képét adja. Az eseményeket 1852-től tárgyalja a kiegyezés utáni időkig. A mű 1882-ben jelent meg s Császár Elemér — joggal — politikai regénynek nevezi. Minden tekintetben a legnagyobb műve, amelyben talán legerőteljesebben fejezi ki a Bach-korszak szörnyű elnyomását és félreérthetetlenül, világosan mutat rá arra, hogy a kiegyezés az osztrák elnyomás folytatását jelenti, ha többé nem is a nyílt erőszak alakjában, hanem gazdasági és politikai elnyomás eszközeivel.

A mű középpontjában Schwindler Gusztáv áll, a külföldi betolakodó típusa. Foglalkozása szerint orvos; mivel pedig az osztrák elnyomás politikájának megszemélyesítője, főorvos lesz a megyében. Ebben a minőségében a megye mindenható ura és fellépésével egy csapásra szétrobbantja az addigi patriarchális életmódot és viszonyokat. Ellentípusa Márton Sándor, a Bécsben tanuló magyar fiú, aki kitűnő eredménnyel el is végzi az egyetemet. Mát-kája — László Vilma — epedve várja, hogy házasságot köthessen vele, hiszen igaz szívből, az első szerelem erejével haláláig szereti. Atyja, László Károly belföldi renegát, aki meggazdagodott a nemzeti függetlenség kiárusításán. Látna a betolakodó kiváló képességeit a felemelkedésre és magas összeköt-tetéseit, szeretne vele rokonságba kerülni. Így reméli, hogy vagyonát tovább növelheti, melyet eddig is a forradalom híveinek elkobzott vagyonából duz-zasztott fel és hiszi, hogy a hivatali ranglétrán is feljebb juthat egy fokkal. (Most »aljárásfőnök«, de Schwindler segítségével járási főnök, kerület-főnök, sőt alispán is lehet!). Akárcsak Schwindlernek, László Károlynak is van ellen-típusa: az idősebb Márton, az orvos atyja, aki viszont egész vagyonát, sőt két fiát is elvesztette a forradalomban való részvétele miatt.

Az események középpontjában László Vilma és Márton Sándor szere-
me áll, de házasságukat László Károly anyagi és politikai előkiből lehetetlené teszi, László Károly már polgár-paraszt, akinek egyetlen vágya, hogy az »urak«, vagyis a nemesség közé emelkedhessen. A magyarországi polgárosodás porosz útjának terméke ő, a feudális csökevények közepette fejlődő magyar polgárság igazi típusa. Mivel a politikai életben a hatalom legfőbb tényezője továbbra is a nemesség marad, a föltörekvő polgárság nemcsak meggazdagodni szeretne, hanem gazdasági erejéhez mérten politikai hata-lomra is vágyik. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha armálist, nemesi levelet szerez. László Károly is erre törekszik s ha már ő végleg paraszt marad is, bár gyermeke jusson a felsőbb régiókba, mert így — ha gyermeke szeren-csétlensége árán is — ő is bejuthat a nagyságos és méltóságos urak közé.

Az összes típusok közül valóban Schwindlernek, a legnegatívabb figu-rának a rajza a legalaposabb s ő áll a regény középpontjában. Állítólag egy »közbecsülésben álló előkelő marosvásárhelyi urat« ábrázol benne Tolnai. Az lehet, hogy becsülésben állt, de hogy kiknek a becsülésében, azt Császár elfe-lejtette megmondani, mert nyilván a Bach-rendszer egy jelentős politikai exponenséről van szó, aki később — a kiegyezés után — nagy magyar hazafi lesz. Mi sejtjük, hogy kik becsülhették ezt az »urat« s mennyire becsülhették a Márton Sándorhoz hasonló 48-as hazafiak, akik minden vagyonukat, családjukat s nem kevés esetben fejüket veszítették az ilyen »közbecsülésben álló urak« jóvoltából. Maga Tolnai is tudja, hogy típusaival oda ütött, ahova akart is; tudja, hogy típusai nem naturalisztikus részletképek a valóságból, hanem olyan tipikus alakok, akik a valóság egészét tükrözik, jelenítik meg, akikről mondhatják Magyarországon több városban is: „Hisz itt éppen a mi Schwindlerünkről és László Károlyunkról van szó« stb. Valóban olyan típu-sai ezek az országnak 1849 és 1900 között, akikből minden városban, minden vármegyében kell, hogy legyen, mert különben a rebéllis magyarok nem tűrnék talán a jármot és fellázadnának a császári rendelkezések ellen.

Schwindler ugyan kezdettől fogva erőszakkal kezében tartja a várost, amelybe került, de ő polgárműleg fejlettebb országból kerül Magyarországra s tudja, hogy a hatalom úgy igazi, ha anyagi alapja is van. Ezért az első perc-től kezdve arra törekszik, hogy László Vilma kezét és vagyonát megszerezze.

Vilma szubjektíve becsületes marad, sőt néhányéves házasság alatt sem lesz hitlenn eszményített szerelméhez; igazán (testileg) sohasem lesz Schwindler felesége, de anyja, aki szintén becsületes, nem elég erős s atyja mégis Schwindlerhez kényszeríti Vilrát. Schwindler nem is a házasságot kedvéeért vette el Vilrát, hanem csak azért, hogy anyagi helyzetét rendezze, kezébe kaparintsa a László-féle birtokot s nagyobb üzleti vállalkozásba kezdhesse. Ő megél a névleges feleség mellett is, mert anyagi eszközei lehetővé teszik, hogy szeretőt tartson magának. Schwindler a politikai irányváltást is idejében megneszeli s ahhoz igazodik. Pontosan megérzi, hogy ezentúl szép szavak, édes szólások puffogatása mellett fogják a magyar népet fosztogatni s ő is felcsap Kossuth-pártinak. Még nem is sejtí a nép, miről van szó, amikor ő már a legnagyobb-hangú és legvakmerőbb 48-as politikus. Az átmeneti gazdasági fellendülésből is alaposan megszedi magát. Minden szervezet, egyesület vezetése az ő kezében összpontosul, mert most már kezd a pénz beszélni, ő pedig a takarékpénztár elnöke is. Nevét a pálfordulásnak megfelelően megmagyarosítja (Hunyadira) s a »jó magyarok« követnek is megválasztják. Tolnai azonban ezt nem kizárólag a magyar nép politikai tájékozatlanságával magyarázza, hanem nyíltan megmondja, hogy Schwindler, vagyis most már Hunyadi zsebében tartja a várost. Egyik tartozik neki, a másik kölcsönt remél tőle stb. Schwindler aljasságának rajzolásában szinte a végétekig következetes. Schwindler u. i. egyszer csődöt jelent s ezzel az öreg Lászlót, akinek existenciáját köszönheti, koldúsbotra juttatja, ő pedig rövid időre eltűnik a városból, hogy később teljes nyugalommal újból — de most már végleges és kizárólagos tulajdonosként — birtokába vegye az egész László-birtokot. Ennél az ábrázolásnál okvetlenül meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai itt egy igazi kapitalistát rajzol; Schwindler nem olyan magyar polgár, mint László Károly, aki mindenáron alispán szeretne lenni, hanem ő óriási jelentőségű tőkés vállalatba lép, amelynek gazdasági ereje hatalmas, s összeköttetései Angliába is kihatnak. Itt nemcsak a nemzeti problémát veti fel, hanem a »szociális kérdést is. Schwindlerből, az átmenetileg megyei politikusból igazi tőkés lett, aki már tisztában van azzal, hogy az ember farkas az ember számára s csak annyit ér, amennyi haszon kivethető belőle. Ennek alapján a házasság is felbontható, mert most már nagyobb dologról van szó, nagyobb birtokról és (gazdasági) pozícióról, mint amilyet a László-birtok jelentett régebben. Most elvesz tehát egy vén angol bárókisasszonyt, akinek pénze van. Ez, amint látjuk, a maga valóságában a kapitalizmus problémája. Tolnai tehát nemcsak az osztrák elnyomás következményeit személi és ábrázolja, hanem a kapitalizmus fejlődését is általában és annak magyarországi sajátosságait.

A két világítáború közötti hivatalos magyar irodalomtörténetnek Schwindler alakja még valahogy megfelelőne, hitelesnek tekinthető, de Tolnai szerintük túlló a célon — s ezzel »a valóságot meghamisítja« — amikor a magyar parasztot azzal vádolja, hogy leparolázik az idegen betolakodókkal. Mi sem állítjuk, hogy a magyar parasztság egészében száláscsinálója volt az idegen elnyomásnak — akár az önkényuralom idején, akár a kiegyezés után. Ne képzeljük azt se, hogy Tolnai fogalmai ködösek, elmosódtak lennének ebben a dologban. László Károly típusa nem a magyar parasztság típusa, hanem ismétljük — a feudális béklyók közepette, a beteges polgári fejlődés idején kialakuló polgár-paraszté, aki nem saját osztályérdekeiért harcol a nemesség ellen, hanem maga is nemességre törekszik. Hogy ilyenek sokan voltak az önkényuralom idején, akik a nemességre való törekvésükben nem riadtak vissza az idegen elnyomással való barátkozástól sem, az nem vitás. Kossuth még az idegen poroszoknál is rosszabbaknak tartja. »a beföldi renegátokat«, akik »tizenegy hosszú éven át packáztak a magyaron«.

Schwindler alakjának elemzésénél még Tolnai faji elfogultlanságáról is kell szólnunk. T. i. »Az urak« és az »Eradó birtokok« c. regényében is ábrázolja a polgárosodást elősegítő idegen betolakodókat. Talán fel is merülhet a kérdés, vajjon Tolnai nem az idegen fajúak térhódítása ellen szól-e. Nyugodtan állíthatjuk, hogy nem, mert ezt ő maga magyarázza meg. »Régi levelek« c. elbeszélésében. Az elbeszélésben u. i. egy zsidó lányt rajzol igen rokonszenvesnek, akit egy nemesi származású magyar ifjú vesz feleségül. A fiatalok dacolnak mind a zsidók, mind a magyarok faji és vallási előítéleteivel, s az író nekik is szolgálat igazságot. Azt jelenti ez tehát, hogy Tolnai

nem azért gyűlöli Schwindlert és a többi betolakodót, mert zsidók, vagy csehek, vagy németek, hanem mert az osztrákok magyarországi nemzetellenes és elnyomó politikájának a hordozói. Ebben is olyan következetes Tolnai, mint a magyar nemzeti érdekek és eszmék védelmében és minden elfogásában. A fent említett elbeszélésben pl. egészen jogosnak mutatja egy zsidó orvos felháborodását, aki ugyan tehetségesebb és képzetesebb a környék bármely keresztyén orvosánál, de mivel zsidó, sohasem becsülték meg. Azért nem nősült meg, mert nem vehette el, akit akart — egy keresztyén lányt. »Orvos lettem — mondja — az apám is az volt, az öcsém is az lett, ha fia lesz, az is az lesz, ha nekem lett volna, orvos lett volna az is, mert a zsidó, a tanult zsidó, mi lehetne más, mint orvos. Eszem annyi volt, mint húsz keresztyén orvosnak, szerencsém is volt és most mégis mi vagyok?« »... Míg egy akármilyen keresztyén orvos bálványá volt az egész városnak, addig én minden eszem mellett is annyira vihettek, hogy eltűntek s szembe nem mutatták irántam való megvetésüket«. Mi ez vajjon, ha nem a faji és vallási előítéletek ellen való lázadás? S ne felejtsük el, hogy Tolnai református pap is volt!

Az említett típusok mellett ismertetnünk kell még az öreg Harkait, akit ugyan nem ábrázol annyi gondal, mint a többi jellemet, de néhány markáns vonalát is pompás rajzát adja a forradalom bukása utáni Magyarország egyik igen jellegzetes típusának. Harkai bácsi régi hivatalnok-ember, ügyvédi oklevele is van — illetve csak volt, mert a forradalomban való részvétele miatt megvonták azt is tőle —, börtönt is véselt, állását elvesztette. Harkaiék nagy szegénységben élnek, mégis maguknál tartják a forradalom bukása miatt árvaságra jutott Bellát. Harkai számára minden kósza hír, amely Kossúthról, vagy Kossúthtól jön, életető levegőt jelent, reménysugárt, hogy még az ő napja is eljőhet. Ha azonban ezt a jelemet alaposabb vizsgálat tárgyává tesszük, azt is meg kell állapítanunk, hogy benne az újabb forradalmi mozgalom képtelenségét, lehetetlenségét is ábrázolja az író. Az öreg Harkai illúziókban él. A forradalom bukásával ő teljesen összeroppant — anyagilag, testileg és erkölcsileg tönkrement és semmi esetre sem jelent olyan erőt, amelytől valamit remélni lehetne. Az a jóhiszemű ironia, amelyel Tolnai szalmaszálba való kapaszkodását ábrázolja, reális ábrázolása a Kossuth-féle politikai emigráció bal lépésének, mivel fűhöz-fához kapkodnak, külföldön — Angliában, Franciaországban, Amerikában —, csak az nem jutna még véletlenül se eszükbe, hogy a magyar népre támaszkodjanak. Harkai bácsi is teljesen egyedül él a városban, semmi kapcsolata nincs a néppel. Látjuk tehát, hogy Tolnai nemcsak a forradalom bukásának katasztrófásus következményeit ábrázolja a magyar nemzet, a magyar társadalom további fejlődése szempontjából, hanem azt is, hogy nincs az országban megfelelő erő — főleg vezetőre — az újabb mozgalom, vagy függetlenségi harc elindításához.

Ezek után megá..apíthatjuk, hogy igaza van Császár Elemérnek, amikor Tolnai e művét az író legmélyebben szántó regényének nevezi, sőt abban is, hogy »hatásában lehangozó«. Abban azonban nincs igaza, amikor ezt hibájául rója fel az írónak, hogy ez éppen érdeme. Nyugodtan mondhatjuk, hogy valóban lehangozó erről a korról igazi realista képet látni, s amikor Tolnai az önkényuralom és a kiegyezés korát lehangozóan ábrázolja, akkor igaza van, akkor bátran realistának nevezhetjük.

III.

Későbbi regényeiben (de a korábbi „Urak“-ban is, 1872) saját korát rajzolja s az egyetlen »Báróné ténsasszony«-t kivéve, a kiegyezés utáni helyzetet ábrázolja. Regényírói munkássága egyébként teljes egészében a 67 utáni időkre esik. (Első regénye — mint említettük — az »Urak« 1872-ben jelent meg.) Későbbi regényei közül kétségkívül a »Polgármester úr« (1885) a legnagyobb mű. Tárnya egy becsületes ember tragédiája a korrupciós társadalomban, abban a beteges úton polgárosodó magyar társadalomban, amelyben Vajda szerint:

„Van mindened népem, vagy mégse látod
Hogy csak a nyúl és rókapark hiányzott?“

Arról a gerinctelen, urizáló hajlamú »polgárság«-ról ír, amely nálunk termett, s amelyet Ady is annyit ostorozott.

A regény főhőse Tarczali Tamás, egy kisvárosi polgármester, aki valóban a város legfőbb tekintélye, de minden tekintetben feddhetetlen polgára is. Házában eszményi boldogság található, teljes családi békeség, amely átmenetileg ugyan megínog lányuk férjhezmenetelekor, de rövidesen újból helyreáll. A polgármester lányát u. i. egy kereskedő (tehát polgár) kéri feleségül. A fiatalok szeretik egymást s Tarczali hajlandó is áldását adni a frigyre; felesége azonban nagyra van csáládja származásával s nem akarja rangon alulhoz adni lányát. Az apa következetes, demokratikus felfogása győz s a házasságot megkötik. A polgármester azonban végzetes hibát követ el a társadalom irántan törvényei ellen, amikor a város erdójét nem adja el olcsón az erőszakos grófnak. Ilyen messzire már mégsem lehet elmenni a becsületességben, a város érdekeinek védelmében. Ráfogják, hogy a főispáni székre áhítozik, s titokban már meg is ígérte az erdőt, csak a polgárság előtt akarja népszerűségiét tovább növelni, hogy rangjában emelkedhessen. Ez azonban még nem volna elég a bukáshoz. A város emelkedni vágyó, rangkórtságban szenvedő és tipikusan magyar polgárságával mégegy kérdésben ellentétbe kerül. A sznob polgárok a felemelkedés egyik legfőbb eszközához nyúlnak: ünnepséget akarnak rendezni, amelyre meghívják a főváros »kimagasló« művészeit, tudósait, újságíróit. Azonban Tarczali a meghívottak névsorát vizsgálva megállapítja, hogy közöttük egyetlen jelentős egyéniség sincs — mondjuk Arany János, vagy valamely nagy színész, vagy művész, tudós stb. Látja, hogy csupán ötöd-hatodrendű epigonokról van szó, akik álművészetet, álkultúrát hoznak a magyar vidékre s nem más hajtja őket, mint a jó zsíros bankettek — egyszóval az éhség, akár testi, akár pénzhétség. Ezért Tarczali az igazi kultúra védelmében szembezáll a tervvel s bizonygatja, hogy ez óriási megterhelést jelentene a város pénztárának, amely már így sem tudja a legszükségesebb szociális gondoskodás terheit se elviselni. Álláspontjával — ne is mondjuk — egyedül áll »az úri világ-hoz hozzározhatd« polgársággal szemben s a város tanácsa megszavazza az ünnepséget.

Az ünnepség leírásától kezdve Tolnai állandóan párhuzamosan vezeti támadásait két fronton: az előbb említett urizáló polgárság ellen és a magyar kultúra és irodalom elsekélyesítői ellen. A polgárság rendkívüli izgalommal készül a fogadtatásra, hisz mindenki arról álmodik minden éjszaka, hogyan tűnik majd ki a többi közül a fogadtatáson — ruhájával, üdvözlő beszédével stb. A cél, hogy »észrevetessék magukat« a kormánynál, hogy megmutathassák hazafiságukat, ragaszkodásukat a kormányhoz, a királyhoz és az egész fennálló rendhez. Az összes bankettek célja az összekötöttesek megszerzése, s a bankettek mindenki »ácsol« -- írja Tolnai. Nem mást ácsolnak, mint a rangban való emelkedés létráját. Felsorolja mindenki a »bolhákat«, amelyeket a hazának, illetve a köznek áldozott s amelyeket igyekeznek »tulokként« feltüntetni, sőt az újságírókat is igyekeznek meggyőzni — ajándékokkal, ebédekkel — arról, hogy ilyen emberekért kár, ha észrevétlenül és ismeretlenül halnak meg. Fel kell tehát hívni rájuk a figyelmet, írni kell róluk, ki kell őket tüntetni s esetleg fényképüket is közölni lehetne az újságban.

Erdemes persze kissé közelebbről megismerni a vendégsereget, Magyarország művészi és tudományos életének »nagyjait« is. Talán nem lehetne lesújtóbb képet rajzolni a magyar szellemi élet sivárságáról és elsekélyesedéséről, mint amilyent Tolnai ábrázol ezek bemutatásával. A tudósok egyszerű tolvajok, minden művük lopott dolog; a művészek pedig ripacsok és ötöd-hatod-rendű epigonok, akik toasztk puffogtatásából élnek s abból, hogy bolondítják a sznob polgárokat, akik műveletlenségükben e hamis és útszéli »költészetet« habzsolják. Vásárolják a dedikált műveket, amelyek a fővárosban a rendes könyvpiacokon sohasem keltek el.

Ez a nagy mámor azonban Tarczali Tamást sem hagyja érintetlenül, s egy gyengéjének áldozatul esik. Ifjú korában u. i. irodalmi ambíciói voltak s Lívia, az egyik színésznő, módot talált arra, hogy kihasználja Tarczalinak ezt a gyöngeségét. Egy gyenge ifjúkori szindarabját nagyon felmagasztalta s rábeszélte a polgármestert, hogy adják elő. Az ügyes és szép Lívia ismerte a férfiakra való hatás eszközeit s Tarczalit arra is rávette, hogy ő is lépjen színpadra saját darabjában. Ezután az elcsábított Tarczali Lívia óhajára abba

is beleegyezik, hogy minden vagyonát eladja s Livia kedvesének újságját megvásárolja, hisz fényes írói pályát jósoltak neki. A szellemi élet rajza tulajdonképpen itt kezdődik a maga teljességében a regényben, vagyis innen kezdve fordul rá a legfőbb figyelem. Tarczalinak u. i. illúziói vannak az újságírással kapcsolatban: az igazság hirdetését tartja legfőbb célnak. Ezalatt azonban már betörnek a kapitalista viszonyok a szellemi életbe is, s a magyar szellemi életet nemcsak az osztrák elnyomás és a németesség konzervatívizmusa kényszeríti és züllesztí az epigonizmus színvonalára és az uralgó körök feltétel nélküli kiszolgáltatására, hanem a pénz uralma, a szellemi élet kapitalizálódása, az újságszerkesztőségek és kiadóvállalatok tökécs vállalatokká átfejlődése is.

A kormánnyal szemben követendő újságíró-politika ez: minden lap ellenzéki lapként indul s miután olvasótábort gyűjtött, egy-két veszélytelen »leleplezésévé«. szépen áttál a kormány pártjára s ír úgy, mint minden nagy lap. Ezalatt már kialakította írógárdáját is, akik mindenképpen a zsebébe vannak s arról írnak, akiről kell s úgy, ahogyan a kormány érdekei megkívánják. Az újságírás legfőbb eszközei nem a toll és papír, hanem az olló és a csiriz, mert nem írnak, hanem lopnak, ollóznak, ragasztanak. Az írőkkel, költőkkel szemben a kapitalista újságíró-politika a következő: »Teremtünk egy csomó kis poétából állandó dicséretekkel nagyot s fizetjük olcsón; a nagyokat lehúzzuk, hogy a közönség ne kívánja látni...« — mondja az egyik újságszerkesztő. A tudományos életben sem vigasztalóbb a helyzet. Az akadémiára csak egymás hátán lehet bejutni, csak sógorság, komaság, urambátyám stb. segíthetik a tudóst oda, de semmi esetre sem tudományos munkássága.

Hogy ez a kép mennyire reális s a helyzet milyen pontosan ilyen volt To'nai idejében, az egyáltalán nem vitás, szinte felesleges is bizonyítani. Hogy azonban ezt csak To'nai és Vajda (s később Ady) merték megmondani, az nem bizonyít más, minthogy To'nai rajza, ábrázolása tipikus és reális, mert az írók valóban olyanok voltak, amilyeneknek ő rajzolta azokat. Azért láthattak azok az írók annyi felemelőt és szépet a milleneumi Magyarországon, ahol tudjuk már, milyen a helyzet.

A vidéki kiskirályok hatalmáról sem feledkezik meg To'nai. A regényben két ízben mutat rá a belpolitikában uralkodó nemesi mindenhatóságra. Ha a polgármester akarja, hogy valaki képviselő legyen, az már annak tekintheti magát a választások előtt hónapokkal. Livia kedvesének elég a Tarczalitól kiskis-kart ígéret is (megígéri, hogy megválasztatja képviselőnek) ahhoz, hogy eladja neki az újságot. Az illető természetesen minden döccenő nélkül képviselő is lesz. Ebben a világban azonban a képviselők sem elveket, sem tömeget nem képviselnek. A pozícióért és velejáró anyagi előnyökhöz lesz valaki képviselő, ha már előre jó támogatókra tesz szert a hatalom vidéki képviselőinél, vagy jól megvásárolta a »korteshadát«. Másodszor ugyanerről a kérdéstről akkor olvashatunk, amikor Tarczali lép fel képviselőjelöltként. Miután lapjával már-már megbukott, Tarczali is képviselő szeretne lenni, mert ez volna az utolsó szalmaszál, amelyben megkapaszkodhatna. Hogy a választások idejére illendően öltözhessen, utolsó értéktárgyait zálogosítja el és elindul — még mindig tele illúziókkal. Mikor megérkezik a vidéki városkába, ahol beszédet kell tartania, már mindent előkészítettek a siker érdekében. Rezes-banda és nagy tömeg fogadja a vasútállomáson — élén a város előkelő vezetőivel. Tarczali igen lelkeshangú beszédet tart — enyhén bírálva a fennálló rendet. Mindez a magyarországi választási (iratlan) törvények szellemében van. A beszéd után azonban cinikus őszinteséggel a következő ígéretet követelik Tarczalitól: két hónappal megválasztása után lépjen át a kormánypártba; így szokta ezt minden képviselő, ha az akar maradni hosszabb ideig. Ha ezt megígéri, átveheti a mandátumot azonnal, noha a választásokig még van néhány nap. Tarczali eddig is becsületesnek, noha kissé gyengének és hiszékenynek ismertük, s ő most is hű marad eszményeihez. Utolsó filléreit hagyja ott s üres kézzel, lelkileg végleg öszeroppanva s kiábrándulva indul haza a fővárosba. (A kortespénzt u. i. hiánytalanul le kellett fizetnie, noha nem választják képviselővé). Sorsát To'nai következetesen vezeti a végleges és teljes tragédiáig. Ezután az utolsó és végleges bukás után színésznek áll be családijával együtt egy vándortársulatba. Mikor aztán szülő-

városában — ahol valamikor tekintélyes polgármester volt — ösvangószínész-ként kellene fellépnie, megőrül. Felesége pedig annál a lányánál talán öregségére nyugalmat, akinek házasságát annak idején ellenezte.

Talán ezen a helyen kell foglalkoznunk azzal a már említett megállapítással is, hogy Tolnai pozitív jellemei elnagyoltak, vagy a legjobb esetben együgyűek. Tarczalira az az első megállapítás természetesen nem vonatkozhat, hisz ebben a regényben — a többtől eltérően — éppen a pozitív jellem a főhős. A második megállapításban azonban van egy kis igazság, de szerintünk ismét nem olyan értelemben, ahogyan azt ezelőtt felfogták. Tarczalinak ugyan »együgyűségén« kívül legfőbb gyengesége, hogy az irodalmi siker még mindig csábítja s végül is tragédiájának ez a legfőbb oka. Ez a gyengeség egyáltalán nem valószínűtlen, hanem teljesen reális és mindenesetre szükséges Tolnainak ahhoz, hogy a főhős tragédiáját annak jellembeli hibájával is megindokolja. Ha azonban Tarczali gyengeségét, együgyűségét alaposabban vizsgáljuk, azt találjuk, együgyűsége abban áll, hogy hisz az igazságban s abban, hogy annak előbb-utóbb győzedelmeskednie kell. Az ilyen »együgyűség« valóban végzetes a kiegyezés utáni Magyarországon; ahol a hivatalos körökben, az állami, politikai és kulturális életben a korrupció uralkodik. Tolnai alakjainak együgyűsége abban áll, hogy nem látják és nem hiszik azt a változást, amely ez emberek jellemében, a társadalmi életben stb. a kiegyezés és a kapitalizmus betörése következtében végbement.

IV.

Tolnai legtöbb, vagy mondhatnánk minden regényében konkrét, korában élő emberek alapján rajzol, alkot típusokat s ez volt legfőbb oka népszerűtlenségének, sőt annak, hogy egyeseken gyűlölték és kizasztották az irodalmi életből. Tudvalevő, hogy Gyulaira több regényben céloz (többek közt a »Polgármester úr«-ban), s hogy Gyulai Pál egyszer kiutasította irodájából, amikor Tolnai támogatást kért a magyar irodalom akkori fejedelmétől, mert családjával az éhínség szélén állt. Sajnos, forrásmunkáink hiányossága miatt nem érthetünk meg ma már minden vonatkozást, minden csipős megjegyzést és célzást, amelyekkel regényei tele vannak. Nézetünk szerint azonban legtöbb esetben olyan emberekről van szó, akik már régen feledésbe mentek jelentéktelenségüknél fogva s ma már nem az a legfontosabb kérdés, hogy melyik típus kit fed, melyik konkrét ember szolgált mintául hozzá, hanem, hogy mennyiben voltak ezek tipikus jellemei a kiegyezés utáni Magyarországnak. Itt tehát Tolnainak joga volt — szerintünk — a tipizálás kedvéért változtatni is a talált jellemeken, sőt ez egyeseken kötelessége is volt, mert egyébként szürke, naturalisztikus képet festett volna a valóságról. Ilyen — részben élő — figurákkal találkozunk az »Oszlopbáró« c. regényében is, amely az első tekintetre a valóságnak egy kis részletképét nyújtja, — egy vidéki kisváros középiszkolai tanárait pellengérezi ki, amelyben egyúttal igen sok önéletrajzi vonás is található. Ha azonban ezt az aránylag kis regényt (mindössze 261 oldal) alaposabban vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy Tolnai igénye sokkal nagyobb annál, minthogy egy iskolát s annak tanári karát pellengérré állítsa.

Mielőtt azonban a regény részletes vizsgálásához fogunk, szóljunk néhány szót a közoktatás általános helyzetéről is ebben a korban. Elegendőnek tartjuk azt az egyetlen adatot közölni szemléltetés céljából, amely szerint az Osztrák-Magyar Monarchia költségvetése a legnagyobb Európában, s ennek mindössze 1,9%-a szolgál közoktatási célokat, ami Spanyolországot leszámítva a legalacsonyabb százalékarány egész Európában. Ennek természetesen megérezték a következményei a magyar közoktatásban, s ebből a szemszögből vizsgálva meg fogjuk érteni, sőt egészen hihetőnek fog tűnni, hogy Tolnai egyik tanár-szereplője úgy tartja fenn magát, hogy minden évben valamely szegény rokonának a lányát magához veszi és családtagként használja, hogy vele gazdag bennlakó diákra tegyen szert. A következő évben ugyanezt a leányt elveteti valamely szegény tanítványával. Mindehhez tudnunk kell, hogy Tolnai itt sem légből kapott, kiagyalt helyzeteket ábrázol, hanem olyan helyzetet mutat be, amelyben maga is élt és vergődött — maga is tanárkodott egy ideig. Következetes bírálata és kiméletlen leleplezései miatt

azonban itt sem volt maradása s mentőövként fogadta el a marosvásárhelyi református egyház meghívását a papi állás betöltésére. Biztosak lehetünk abban, hogy jól ismerte a magyar pedagógusok nyomorúságos helyzetét, s az ebből kinövő korrupciót könyörtelenül bírálta is; a feljegyzések szerint »már 1864-ben minden tanártársával össze volt veszve«. Amikor tehát Tolnai az »erdőháti« és »öregteleki« iskolákat ábrázolja, akkor a magyarországi közoktatás és a magyar pedagógusok helyzetét ábrázolja. A regény tárgya mindössze ez: egy bárófiú és egy szegény félárva gyermek elvégezve falujukban az alsóbb iskolát, városba indulnak, hogy ott tovább folytassák tanulmányukat. Útközben véletlenül találkoznak s a báróné felveszi hintójára a gyalog induló szegény gyermeket és anyját. Beszélgetésük folyamán hamarosan kiderül, hogy a bárófiú semmit sem tud az eddig végzett anyagból, noha végig kitűnő bizonyítványa volt. A szegény fiú tudásának láttán megijednek attól, hogy a felső iskolában talán nem lesznek a tanárok olyan mértékben lekötellezettjei atyjának s talán már a felvételi vizsgát sem teszi le. Ezért a báróné fia mellé rendeli a szegény fiút, hogy segítsen neki, oktassa és tanítsa. Mikor azonban az iskola igazgatója s a tanári kar értesült a nagy szerencséről, amely hozzájuk vezényelte a bárófiút, egymással versenyezve, egymást megelőzve sietnek hízelgő látogatást tenni a bárónénál s támogatásukat felkínálni. Miután a felvételi vizsgán szerencsésen lefelelnek helyette tanárai, a bárófiú egyik tanárához megy lakni a szegényfiúval együtt. Könyvébe a tanárok a latin szöveg fölé odairják a fordítást, a számtanpéldát megoldják helyette stb. Érthető persze, hogy minden tanárnak útjában van a szegény fiú, aki élő lelkiismeretfurdalás számukra, mert minden ügyletüket ismeri s magának nincs ilyen segítségre szüksége. Másrészt igen komoly veszélyt jelent a tanárok számára az, hogy igyekszik a bárót meggyőzni arról, hogy neki a társadalom oszlopának kell lennie és a nép atyjának; ilyen embernek pedig sokat kell tudnia, nem elég, ha jó bizonyítványa van. A báró gyermeki becsületességgel kezdetben hajlik is átmenetileg a szegény gyermek szavaira, azonban viákos, hogy a tanároknak ez nem érdekük, mert az a legfőbb céljuk, hogy a bárót egyszersmindenkorra lekötellezzék maguknak. A szegény fiú sem maradhat sokáig becsületes, mert egy aljas rágalom alapján eltávolítják a báró mellől s csak miután belátja, hogy szemet kell hunynia ezekre a dolgokra s nem szabad megmondania az igazságot, térhet vissza régi helyére.

Később Adám báró már nem is ingadozik a szegény fiú szavai miatt, mert látja, hogy ez az élet törvénye s ő is mindenütt ezt tapasztalja. Látja, hogy a tanárok nem dolgoznak semmit, a nyelvszakos tanárok pl. önállóan nem tudnak semmit fordítani, csak a pénz, a megélhetés fontos nekik. »No és Rác — állapítja meg a báró egy beszélgetés közben —, hát az olyan megérdemli, hogy tanár nevet viseljen? És én tisztelettel hajoljak meg előtte? Neki étel kell, bor kell, pénz kell, dicsőség kell s veszi a dolognak azt a végét, amelyik semmi. Hanem én tanuljak. Egy pár szivarért kidolgozza feladataimat s jó vacsoráért meg kitűnöz. Szégyelje magát Sándor, hogy maga is, mint ez a sok tudós, bolondítani akar. Vagy az igazgatótanár? Délelőtt tizenegykor serre, délután ötkor borra, estve éjfélig kártyára, nappal húhóval a katedrán izetlenkedik és ropogatja gyerekes goromba vicceit. Eh, maga is csak ilyen ember. Hagyjuk el kedves öregem, ne ámítsuk egymást, én otthon is, itt is, mindenütt azt látom...«

Ne gondoljuk azonban, hogy Tolnai csak ilyen tanárokat ismer és ábrázol. Vannak okosak, becsületesek is, de azoknak a sorsa más. Nem tudnak beleilleszkedni a helyzetbe s ezek szecensétlenek: éheznek, rongyoskodnak, eldugott vidéki iskolába helyezik őket. Ha megmondják az igazat, vagy vándorolnak egyik helyről a másikra, vagy teljesen elvesztik állásukat. Amikor Adám báró és Sándor (szegény tanuló) hazafele szekerезnek az iskolaérv végén, a faluszéli csárdánál Sándor mellé ül a kocsi a báró birtokára kinevezett új tanító. Röviden és nyíltan mondja el Sándornak az ő sorsát, amely szintén nem véletlenszerű egyéni sors, hanem tipikus sorsa a képzett és nagyraihivatott egyéniségeknek, akik fulladoznak a kiegyezés utáni levegőtlen világban. »Ide csapott a sors — állapítja meg. Csak azért, hogy mertem tizenkét éven át első eminens lenni. Ez rosszul esett az intéző égi hatalomnak, hogy egy ember erősebb, mint ő, s mikor osztogatni kellett a hivatalokat: akkor egy tisztítással mindig utolsóknak lökött. Persze szidtam az

igazságot, vádoltam minden elnököt, összeveszttem minden gazemberrel, de hát mit csináljak? A számat csak nem foghatom be, ugy-e?» Itt megint lehetetlen a Tolnaira vonatkozó életrajzi adatokat fel nem ismerni. Ő volt az, aki valóban minden gazemberrel összeveszett, akit a hivatalok osztoztatásakor utolsónak löktek, aki még ezután sem hallgatta el az igazságot. Ha ugyan átmenetileg a családfenntartás gondja hallgatást parancsolt is neki, nem sokáig tudott hallgatni, mert végtelemül gyűlölte a rosszat. Az előbb említett tanító szájába a következő szavakat adja: »Engem esz a méreg és szólnék is, de feleségem térdenállva kér: hogy ne kockáztassam állásomat, hadd fusson a bolond a maga útján, csak a gyerekeid ne éhezzenek. Borzasztó: Meg kell tagadnom az igazságot, be kell fognom látó szememet, betömnöm a füleimet, táncolnom egy bolond muzsikájára, hogy élhessek. Nem állom ki, megbolondulok, még ma beadom a lemondásomat, de amit nem lehet túrni, azt nem túrom«.

Az ifjú báró hazatérésük után is maga mellett tartja szegény barátját, de időközben szemét vetett annak a húgára. A szerencsétlen anya és leánya elhíhetik magukkal, hogy a báró feleségül veheti a szegény leányt, míg Sándornak a báróné nyíltan kijelenti, hogy a leány lehet a báró szeretője, de felesége soha. Ezért Sándor igyekszik örködni húga becsülete felett, de őt kijátszák s megbecstelenítik a leányt. Ebben a regényben, amellett, hogy Tolnai a tanárokról ilyen ábrázolást nyújt, ábrázolja még azt is, hogy a szubjektíve becsületes gazdag gyermek nem is lehet jó, nem is lehet becsületes, mert az ilyen társadalomban okvetlenül e. kell romlania. Hisz mindenki támogatására tart igényt s ő benne nincs akkora erő, hogy a társadalom ostromának ellenállhatna. Ennek nem is érzi különösebb szükségét, hisz ez a természetes fejlődés útja.

Ezzel a regényével kapcsolatban kell még azt is megemlítenünk, milyen világosan látja, hogy a kormányzat irodából, félmegegyezésekkel igyekszik a magyar közoktatás égető problémáit megoldani. Az előbb említett tanító a beszélgetés további folyamán egészen nyíltan és világosan mutat rá arra, hogy a dolgozók szellemi felemelését nem lehet megoldani az általános tankötelezettség rendelettel való bevezetésével, anyagi, gazdasági színvonaluk felemelése nélkül: »Van iskolánk is, derék, nagyszerű iskolánk — fogott némi szünet után újból a beszédbe — de ez is komédia. Minden gyermeket összefogdostak közel, távol, mert a kormány rendeli, hogy 6—15 évig minden gyermek, leány tanköteles és iskolába hajtandó vaspálcával is. Tanfelügyelők járnak kötéllé, csizma, ruha és kenyér helyett...« Azt hisszük ehhez minden magyarázat felesleges.

Mielőtt összefoglaló képet igyekeznénk adni Tolnai egész munkásságáról, igazoljuk még egy példán, hogy a kiegyezés utáni Magyarország legfőbb gyöngeségeit, e »kisziklott társadalmi fejlődés« leglényegesebb betegségeit mélyen átértette, átélte és meg is értette; ezen túlmenően azonban ábrázolta is következetesen keresve az igazságot, egyedül kora magyar regényírói közül. Az igazság keresése és ábrázolása nála szinte életcél, legfőbb hivatás és szenvedély.

Az „Eladó birtokok“-ban (1886) arról nyújt képet, hogyan mennek tönkre a kapitalizmus igen lassú fejlődése mellett is a nemesek. Császár E. szerint ebben a regényében Tolnai »nem oda út, ahova néz«. Szerintünk ellenkezőleg: nagyon jól látott s nem vétette el sem a célzást, sem az útést. Azt mutatja be ebben a regényében, hogy a kapitalizmus betörése következtében, hogyan mennek tönkre a nemesi birtokok, mert a nemesség még ezzel az igen lassú fejlődéssel sem képes lépést tartani — olyan nagy mértékben elkorcsosult évszázados semmittevésében. Hiába maradtak meg óriási birtokai a középkorból s majdnem teljes épségben nemesi kiváltságai is, képtelen a kapitalista mezőgazdaság megteremtésére még ilyen előnyös feltételek mellett is. Bármilyen svihák, senkiházi pl. egy péklegény, képes a nemesi birtokokat összevásárolni, ha egy kis fogalma van a kapitalizmus gazdasági törvényeiről, termelési módjáról stb. Noha az idők szavát nem érti meg, a-gazdálkodás évszázadok folyamán kialakult módján változtatni nem akar, mégis szeretné fenntartani régi életszínvonalát: vadászgatni, nagy vendégségeket csapni, lovakat vásárolni szeretne csupán. A feudalizmus termelőeszközeivel termelve nem képes felvenni a versenyt az itt-ott felbukkanó, de

egyre szaporodó kapitalista földbirtokokkal. S maga a nemesség is látja, hogy rossz világ jár rájuk, napról-napra szegényebb, kicsúszik alóla a föld az idegenből jött ügyes törtétek, uszorások és a kapitalizmus egyéb haszonélvezőinek kezébe. Egyetlen szerencsésük, hogy ebben a betegesen po.gárosodó országban még mindig nagy jelentősége van a nemesi armálistnak. Ezért az idegenből ideszakadt Clemens is abban látja élete végső célját, hogy magyar nemes legyen. Ezért hűséges feleségétől, — akinek, tulajdonképpen gazdagságát köszönheti — elválik, miután a papokat megvesztegette és a 60 év körüli aggastyán feleségül veszi az alig húsz éves Erdős Clarisse-t, a pusztulófélben lévő nemesi család utolsó leánygyermekét. Itt, amint látjuk, Tolnai egy csapással két helyre üt: megmutatja, hogy a kapitalizmusban a férfi és nő viszonya merő pénzviszonnyá alacsonyul s azt is, hogy a pusztuló nemesség minden lekiismeretfurdalás nélkül bocsátja áruba saját gyermekét, csakhogy henye életét legalább néhány nappal meghosszabbítsa.

Tolnai utolsó művei közül való a »Sötét világ« c. önéletrajzi regény. A regény olvasójának legelőször az tűnik szemébe, hogy az igen gyakran megszépített és áttulizált 19. századbeli önéletrajzokhoz hasonlítva mennyire lírai és mennyire őszinte ez az írás, helyesebben: ez a vallomás. A mű első soraiból úgy látjuk, mintha a nagy harcos író, a kíméletlen igazmondó egy pillanatra megtorpant volna s élete súlya alatt roskadozva megkísérelné a szelidebb hangot, a megbocsátást. Persze ez kezdeti illúzió (talán a szerző illúziója is), amely nem tart sokáig, mert az írónak sokkal fájóbbak a sebek, amelyeket a kiegyezéses Magyarország hivatalos politikai, irodalmi és egyházi vezérei okoztak neki, semhogy napirendre térhetne felettük újabb szidalmak, szemrehányások és ítéletek nélkül. Ezért ez a műve nem kevésbé igaz és hiteles korrajzot nyújt Tolnai koráról, mint a többiek.

A legérdekesebb, hogy e mű olvasása közben a névszerint »kiírt« és bemutatott emberek alakja megelevenedik előttünk, s az életrajzból kinő egy-egy regény alaposan megformált, tipizált alakjává. Ezért ez az életrajzi regény arról győz meg bennünket, hogy — amint már mondtuk is — Tolnai élete és költészete elválaszthatatlanok egymástól s így egységesen — emberi, költői magatartás és költői munkásság tekintetében — meghatározzák az író értékét. Arról is újból meggyőződünk, hogy az író alaposan ismerte korát, annak ellentmondásait s betegségének kórokozóit s nem másodkézből, mert nem szemléltője a korában lezajló politikai-társadalmi változásoknak, hanem aktív részese, mondhatnánk, áldozata azoknak. Igen érdekes az a megállapítás Balzacról, hogy Gariot apó alakjának megformálásához szükséges volt az író gazdasági bukása, nyomora és Páris alvilági életének és típusainak alapos ismerete. Ez Tolnaira is teljes mértékben érvényes: néhányszor meg kellett buknia újságszerkesztői vállalkozásának, politikai kudarcokat kellett elszennvednie, hogy a maga bőrén tapasztalhatta a szellemi élet kapitalizálódásának következményeit, illetve a vidéki kiskirályok politikai mindenhatóságát, a képviselők elvtelenségét stb.

A kiegyezést ugyanilyen személyes tapasztalatból ismeri. A forradalomban ugyan nem vett részt, de tanúja volt családjuk nyomorának, ami atya igazságszeretetének és a forradalomban való részvételének volt a következménye. (Atyja u. i. vidéki jegyző létére »annyira merészkedett, hogy folyton leleplezte az előljárók csalásait, lopásait, sőt egyszer tulajdon főispánját felpofozta. Másrészt atyja tevékenyen részt vett a forradalomban s ezért be is börtönözték, ahol úgy összeverték, hogy soha többé nem állhatott rendesen talpra. Ugyancsak ezért hivatalt sem kapott többé soha.) A Schwindler-féle típusok szintén személyes ismerősei és ellenségei Tolnainak; szemé előtt ülnek a hivatalokban a hatalom megszemélyesítőiként az önkényuralom idején, s a szeme előtt öltenek diszmagyart is a kiegyezés után, játszóak a 48-as nagy hazafit, híven szolgálva persze továbbra is az osztrák udvart, csakhogy most már nem a puskát szorongatják kezükben, hanem a tőkét, vagyis az ország haladásának, po.gárosodásának kulcsát.

Ezen a helyen van alkalmunk részletesebben foglalkozni Tolnai irodalmi állásfoglalásával is, amit ugyan már érintettünk. Itt láthatjuk, mennyire tisztában volt Tolnai nemcsak a helyzet visszásságával, hanem a megoldás lehetőségeivel, a kivezető úttal is. Arany ékkorral középiskolai tanuló korában, mint tanárával ismerkedett meg. Már ekkor örökké fájo sebet üt

Arany az érzékeny és igazságszerető Tolnain, mert neki ítéli egy irodalmi pályázat első díját, mivel nem fogadott el semmilyen díjazást verseinek másolásáért. Tolnai tudja, hogy ez könyöradomány s még utolsó éveiben is keserűen hányja fel, hogy őt »a nyomor és a részvét« avatták poétává. Tolnai azonban a maga mértékével, a maga becsületességével mérte az írók állásfoglalását, a forradalomhoz és a magyar nemzeti érdekekhez való hűségét (jó volt a mérték!) s ne csodálkozzunk, ha ilyen összehasonlításban nem beszél elragádtatással Aranyról a kiegyezés utáni álláspontja alapján. Önéletrajzában ír a »Fügyelő« c. folyóiratról, amelyet kezdetben Arany szerkesztett, de a Szászok hamarosan lezüllesztették azzá, ami a többi folyóirat is volt ebben az időben: »privát herce-hurcák piacává«. »Arany — írja szemrehányóan és keserűen Tolnai — méltán, komoran nézte a bekövetkező bukást és egyszer csak odavetette a gyepőt. Átment az Akadémiába titkárnak, hogy többé egyetlen irodalmi mozgalomban is részt ne vegyen, holott a sors az egész költészet és szépirodalom vezetését kezeibe játszotta.

Bűn-e, hogy csak magát szerette?

Nem lett volna-e nagyobb dicsőség, ha ahelyett, hogy gyűjtötte a százeczeket; — s isten csodája, hogy ezt olyan író tehette, aki Nagykőrösön nyomorgott és a Pipa-utcában a honoráriumokat nem tudta fizetni — nagy tehetőségével irányt ad az irodalomnak, jellemet, tisztességet; a hitvány nepotizmus mellett férfias függetlenséget, — amire tökéletesen képes volt«.

Azt hisszük ezekhez a sorokhoz felesleges minden magyarázat; állítjuk, hogy Tolnai nagyon tisztán látott, s amikor Arany szemére hányja, hogy önmagát (s az aranyait) jobban szerette a magyar irodalom jövőjénél, s végső fokon a magyar nemzetnél, akkor Tolnai a nevünkben is beszél, az utókor nevében, az egész magyar nemzet nevében.

Életrajzával kapcsolatban most megegyeszer vessük fel hányatott életének kérdését. Néha valóban az éhhalál környékezte családját. Amikor pl. Marosvásárhelyről Pestre költöztek, semmi megélhetési lehetőségük nem volt, sőt Gyulai, aki régi ismerőse volt, elfordult tőle az utcán, mintha nem ismerte volna meg. Tolnai Lajostól, mint a leprástól menekültek. A »magas egyház«-zal való összezapásáról rövidesen tudott az egész ország. Tizenegyháromezer éves papi szolgálat után (pedig nem kicsiny és szegény egyházközség Marosvásárhely!) nem volt annyi pénzük, hogy tisztességes lakást bérelhettek volna. Erről a helyzetről így emlékezik meg: »Akkor még a szegényebb írók számára szükség barakkok nem voltak felállítva. Az emberszeretet ma már utcai gyalog ingyen-konyhákról is gondoskodott«.

De nem győznénk idézni az ilyen és ehhez hasonló keserű kitérőket, csak azért iktattuk ide ezt is, hogy lássuk, milyen körülmények között élt néha Tolnai. Így sokkal nagyobb súlya van annak a megállapításnak, amelyben Tolnai kijelenti, hogy ma is vállalja eddigi életét, helytáll minden tettéért, mert soha senkinek nem szolgált és senki előtt sem kell lesütnie szemét. »De ha talicskával, ekével kellene is keresnem kenyeremet: nem volna okom, hogy életem miatt piruljak. Valóban nem kell pirulnia az utókor előtt sem, Sőt határozott emberi és írói magatartása mindig példaként állhat a magyar irodalomban.

V.

E tanulmány célja azonban nem lehet Tolnai összes műveinek bemutatása (számuk összesen 18.) Csak néhány példán akartuk ismertetni munkásságát, hogy ezek segítségével megkíséreljük megrajzolni az író alakját és kijelölni helyét a magyar irodalomban. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, vizsgáljuk meg alkotó módszerét is. Ismét Császár Elemérrel szállunk vitába, aki megállapítja, hogy »a kegyetlen szatira és a sötét hangulat Tolnai regényköltészetének legjellemzőbb vonása«. Ebben valóban egyezünk is Császárral, azonban nem egyezhetünk meg vele abban, ahogyan ezt értékeli, s ahogyan magyarázza. Ennek forrása szerinte Tolnai gyűlölete mindenki iránt, általában az emberek s a világ iránt. Ezért állapítja meg később: »gyűlöletbe mártott tolat megrajzolt karképei hazugakká váltak«. Látjuk tehát, hogy itt már a kapitalizmus esztétája szólal meg, aki apolitizmust, teljes szenvtelenséget követel az írótól, mert szerinte ez a tárgyilagosság előfeltétele. Nincs terünk

e helyen részletesen foglalkozni e fafogás kialakulásának törvényszerűségével, történelmi szükségszerűségével s azzal, hogy az ú. n. apolitikus, világnézet nélküli művészet a kapitalizmusban mennyire irányzatos lehet — s az is, amennyiben a burzsoázia érdekeit szolgálva segít elkendőzni a valóság beteges jellegét, de állapítsuk meg, hogy a társadalmi valósághoz való tudatos, vagy akár öntudatlan állásfoglalás nélkül nincs költészet, nincs művészi ábrázolás. »A művész nemcsak szemlélő, hanem gondolkodó lény is — állapítja meg Dobrolyubov, — aki nem tétlenül fogja fel az élet képeit, hanem gondolkodik is azokon«. Bjelinszkij pedig ugyanerről a kérdéstről ezt írja: »A költő személyisége nem minden jelenségen kívülálló és független valami. A költő elsősorban ember: hazájának polgára, korának gyermeke«. Ezért öntudatlanul is korának, népének, illetve osztályának állásfoglalását tükrözik vissza művei. Ezek alapján nyugodtan állapíthatjuk meg, hogy Tolnai gyűlölete korának hivatalos vezetői iránt nincs hátrányára művészetének, kifejező erejének, hanem ellenkezőleg: »Semmi sem serkentő nagyobb mértékben a gondolati munkát, semmi sem nyújt nagyobb lehetőséget a valóság és egyes jelenségek új oldalainak megismerésére, mint a tudatos rokonszenv, vagy gyűlölet. E nélkül a serkentés nélkül a valóság művészi reprodukálása csak ugyanazon jelenségek végnélküli ismétlése lenne. Törvény ez, mely alól nem vonhatja ki magát az alkotó író, művész«. (Dobrolyubov). Tolnai művészetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nagy orosz demokrata ideológusok állítása fényes igazolást nyert. Tolnainak éppen ez a határtalan gyűlölete a rossz iránt adott erőt a valóság realista ábrázolására. Közismert dolog, hogy a rossz igazi gyűlölete nélkül nem képzelhető el a harc a jóért.

Ezen a helyen kell még foglalkoznunk Tolnai satirikus és a cinizmusig menő gúnyos kifejezőmódjával is. Mint láttuk, a régi esztétika is helyesen látja ezt. Tolnai költészet legjellemzőbb formái vonásának. Egy-két példa bemutatása után, nem lesz nehéz megértenünk, hogy milyen leplező erő rejlik ebben a stílusban, s hogy mennyire megfelel ez Tolnai mondanivalójának. Idézzük az ismertettet »Oszlopbáró« c. regény egyik részletét. Miután a tanárok levizsgáztak az ifjú báró helyett, a ravasz »főgondnok« a dadogó feleletek után minden tisztességet mellőző magasztalásokkal jelentette ki, hogy ilyen excellens, bátor feleletekkel önagysága arany betűkkel írta be nevét iskolánk évkönyveibe.

A tanár urak, hogy hajlongtak, hogy szorítottak kezét a báróval, hogy igyekeztek még szebbeket, még lekötelezőbb magasztalásokat mondani: most is különös érzéssel töltik be lelkemet a férfiatlan hazudozások.

Ma azonban, midőn e sorokat írom, örömmel kell kijelentem — — — eh, kirázom tollamból a tintát, hátha sok tanár gúnyolódásnak venné, amit megvesztegethetetlen igazságszeretetükről, személyválogatást nem ismerő egyenességükről mondanék«. Tolnai u. i. regényét betű szerint előbbi korba helyezi, azonban látjuk, hogy nem is törekszik nagyon ennek elhitézésére. Maga is, mások is jól tudják, hogy az a néhány szó a korábbi tanárok »egyenességéről« és »igazságszeretetéről« erősebb bírálat és sértés, mint a legnyíltabb szidalom lenne. Ironikus-cinikus stílusának azonban legnagyobb szerepe az üres frázis-puffogtatásoknak, a gazdag gazemberek évtelen dicsőítésének leírásában van, amikor a magyar nép legnagyobb ellenségeit dicsőítik a magyar nemzet nagy fiaiként. Ezta képmutatást, ezt a sok hazugságot érdekéből való hízelgést, csúszást-mászást kétségtelen, hogy legerőteljesebben, legadekvátábban éppen ez a stílus képes kifejezni. Másrészt pedig a magyar nép öntudatlanságát fejezi ki ezzel: milyen könnyű bármilyen sviháknak is megvásárolnia, vagy félrevezetnie a tájékozatlan magyar tömegeket, mert igazi vezetői nincsenek. Hisz azok vagy emigrációban, vagy börtönben vannak, vagy a passzív rezisztencia állásfoglalásába menekültek. Vizsgáljunk meg egy példát közelebbről az ismertettet »Báróné ténsasszony« c. regényéből. Schwindler Gusztáv, amikor megsejti, hogy az »alkotmányosság« útjára akar az osztrák udvar visszatérni, s ezután »magyar világ« következik, egy ügyes fordulatral Hunyadi néven nagy magyar hazafi lesz. Ezt így írja le Tolnai: »Még a bogár nem bírta ki gubójából: s a régi Schwindler már röpillt.

Letette hivatalát. Itt-ott bizalmasabb emberei előtt úgy nyilatkozott, hogy megundorodott a véres kenyértől.

Magyar ember, hogyne imádná az ilyen igaz hazafit!

Hunyadi úr meg akarta előzni az időt, mert teljes életében néhány lépéssel előbb járt, mint más: hozáfogott új vállalatához.

Ő független ember.

Ő a népért él.

Ő útálja az idegeneket.

Az ő sebei egyek a magyar nemzet sebeivel.»

Tudjuk, milyen imádnivaló magyar hazafiról van szó. Már bemutattuk Schwindler Gusztávot, a Bach-hivatalnokot, aki a forradalom híveit üldözte s annak hagyományait irtotta Magyarországon. Azt hisszük világos, hogy ez a gúnyos modor, ez a keserű cinizmus mennyire kifejezi a kiegyezés utáni magyar politika »nemzeti« jelleget és irányát. A szintiszta magyar lakosságú Nagykakasd fáklyás-zenés felvonulást rendez nagy fiának tiszteletére, aki »a legnagyobb magyar hazafi«, »a nép embere« stb. Ekkor: »Az egész föléledt Nagykakasd e szóra (»Itt törték össze rabigát Hunyadnak karjai«) egy tisztos férfiúra nézett, akin az utolsó gomb is magyar volt; akinek rojtos volt a csizmája; rojtos a nyakravalója; kolcsagtollas a kucsmája; zsinóros az atillája: Hunyadi Gusztávra«. Azonban ezt az ironikus hangot, a gazok, silányok hazug dicséretét minden esetben őszinte és nyílt támadások tarkítják. Mielőtt az előbbi dicsőhimnusz olvashatnánk Schwindlerről, apósa, aki kezdi belátni, hogy őt is aljasul rászedte, »akasztófára való zsidónak« nevezi. Amint látjuk tehát, Tolnai éppen ezzel az ironikus modorral fejezi ki korának szellemét. Valóban, ilyen volt ez a kor. A nép »vezetői« Schwindler Gusztávok voltak, akik lászló károlyokra támaszkodhattak véres, nemzet- és népellenes politikájukban. A magyar nép politikai vezetés híján és politikai tájékozatlanságában, vagy öntudatlanul felül az ilyen férevezetők képmutatásának, vagy kényszerből szegődik uszályukba, mivel saját urai már régen lepaktáltak ezekkel s ennek árát zsebükben hordják, kamatját pedig még majd egy évszázadon át préselték, szípolyozták a magyar nép verejtékéből.

Ha Tolnai helyét akarjuk kijelölni a magyar irodalomban, legelőször is azt kell megállapítanunk, hogy a 48-as magyar forradalom amilyen nagyserű felendülést hozott sikereivel a magyar irodalom fejlődésében, olyan lesújtó következményei voltak bukásának. Petőfi elesett, Vörösmarty bujdosott s elhallgatott, Arany balladákat írt, vagy semmit, Vajda hallgatott egy ideig s egy egész sor tehetséges fiatal pályája derékba tört. Csak véletlenül akadunk néha-néha egy elfelejtett, vagy sose közölt versé, amely fejlődő s fejlődőképes, de soha ki nem fejlődött költőről tanúsodik. Voltak azután — mint tudjuk — tapogatózók is, akiknek ugyan 1848 volt a nagy élményük s nem is lettek teljesen hűtlenek hozzá sohasem, de nem volt sem erejük, sem bátorságuk ahhoz, hogy nyíltan szembeforduljanak az árral, inkább a passzív rezisztencia álláspontjában éltek ki hazafiságukat és forradalmiságukat. Voltak persze igazi haszonélvezői is ennek a helyzetnek, akik kritikátlanul dicsőítették a kiegyezést. A magyar nemzet, a magyar nép igazi helyzetét kifejező hangot nem halljuk a nagy kánonban. Ady fellépése előtt nincs a magyar irodalomban Vajdán és Tolnain kívül senki, aki bírálatot merne mondani erről a korszakról. Vajda és Tolnai merik nyíltan kimondani, hogy a nemzet »nagy halott«, amelyet elárult »Ki legtöbbet örökölt« (Vajda), vagyis a kiegyezés nem teremtette meg az egységes polgárosodás legelemibb feltételeit sem, s hogy nemzeti szempontból árulást jelent; a nemzeti élet, kultúra stb. fejlődésének gúzbakötését. Ezért Tolnai helye Vajda János mellett van a magyar irodalomban s bátran állapíthatjuk meg, hogy mindketten Ady útját készítik elő, elődeinek tekinthetjük őket. Természetes, hogy Ady korában már világosabbak az ellentmondásai a magyar gazdasági-társadalmi helyzetnek, nyilvánvalóbb, hogy 67 felemás és elégtelen megoldásokat hozott, hogy az osztálykompromisszum gátolja a polgárosodást; a polgári befolyás erősödése irodalmi és szellemi téren is érezhetőbb, mint elődei korában. Azonban a nemzet forradalmi eszméihez és hagyományaihoz hű Vajda és Tolnai írói becsületességét és bátorságát példázza, hogy a magyar társadalom és a magyar nemzet történetének ezekben a valóban sötét napjaiban fennhangon merték bírálni a sérthetetlennek vélt osztálykompromisszumot és nemzetvesztő, idegen érdekeket kiszolgáló magyarországi politikát. Ezáltal nem lehet célunk behatóan foglalkozni Tolnai és Jókai összehasonlításával, de az emondottak alapján bátran állíthatjuk, hogy az igazságot a sorok

között félénken elmondó Jókaiival szemben — a XIX. század második felének reális rajzával és összes lényeges ellentmondásainak ábrázolásával — Tolnai a nagyobb, Tolnai a magyarabb és végül a haladóbb magyar író.

Stílusáról és nyelvéről — ha egy szóval kellene ezt jellemezni — elmondhatjuk, hogy egyszerű. Az egyszerűsége való törekvés Tolnainál nem póz, hanem — mondhatnánk — világnézet, állásfoglalás, de mindenképpen tudatos törekvés. Az epigonizmusban és kicsinyességben elmerült magyar irodalomban, amely a nemes és urhatnám polgár-kisasszonyok unalmas délutáni szórakoztatását szolgálja, Tolnai hangja idegenül cseng, szokatlanul hangzik. Tolnai mintha sejtene — akárcsak Csokonai —, hogy a jövő számára ír, nem adja meg magát a jelennek, nem veti alá magát, főleg pedig művészetét mindennapi követelményeknek, inkább vállalja a nyomort, éhséget, az irodalomból való száműzetést. »Tudnivaló — írja az »Eladó birtokok«-ban —, hogy nem nőknek, nem lányoknak írok — szeretetükről, részvétükről nem is álmodozom«.

Amint látjuk tehát, Tolnai egyénisége és művészete éppúgy nem választhatók el egymástól, mint ahogy egyetlen nagy művésze sem. Nem véletlen, hogy regényeiben annyi az önéletrajzi adat és vonatkozás. Regényeiben általában saját emberi és írói sorsát ábrázolja, de nem naturalisztikus eszközökkel, hanem tipizálva. Éppen azért, mert egyéni sorsa annyira tipikus sorsa a becsületes embernek és írónak, tudhatta olyan pontosan s ugyanakkor művészien is ábrázolni korát. Hogy az igazán nagy művészi realizmust — amely pl. Balzac, vagy Tolsztoj alkotásával volna mérhető — nem teremthette meg, az nem kizárólag az ő művészetének fogyatékosága, hanem a korabeli kúsza helyzetnek, amely az újabb magyar esztétika szerint nem megfelelő talaja a realizmusnak, mert a fejlődésben még nem tart ott, ahol a nyugati polgári államok (nem olyan világosak az osztályellentétek) és már nem tart ott, ahol a feudális cári Oroszország. Kockáztassuk meg ennek alapján azt a megállapítást, hogy a maga korában, amely még inkább átmeneti, mint Ady felépése idején, talán csak annyival kisebb Adynál, hogy nem lírikus, hanem epikus. Mindezek mellett egyezhetünk az újabb magyar irodalomkritikának azzal a megállapításával, hogy: »A kisiklott magyar társadalmi fejlődést Adyig senki sem tükrözte nála hívebben. Az úri világhoz hozzárothadt polgári fejlődés korában nála tőr fel legélesebben az a cinikus, fanyar humor, amely egyedül tudott formát adni az igazán mélyről jövő tartalmaknak.«